

HERODOTUS, THUCYDIDES EN HUN PUBLIEK

Herodotus (circa 485-425 voor Christus) en Thucydides (circa 455-400 voor Christus) waren tijdgenoten. Thucydides begon zijn werk te schrijven bij het uitbreken van de Peloponnesische Oorlog in 431. De datum van 'publicatie' van Herodotus' werk is niet bekend, maar de laatste dateerbare gebeurtenissen die Herodotus vermeldt behoren tot de eerste jaren van de Peloponnesische Oorlog. Volgens een antieke overlevering bevond Thucydides zich onder Herodotus' gehoor toen deze in Olympia uit zijn werk voordroeg, de normale manier van publicatie van een literair werk in de Oudheid.¹

Herodotus geldt weliswaar sinds Cicero als *pater historiae*, maar geniet toch bij het moderne publiek in de eerste plaats de reputatie van lichtgelovige, naïeve verteller met een archaïsche denktrant.² Thucydides gaat door voor de strenge geschiedschrijver, een toonbeeld van objectiviteit, de eerste die de geschiedschrijving tot wetenschap verhief, product van de Attische Verlichting. In overzichten van de Griekse literatuurgeschiedenis worden Herodotus en Thucydides in verschillende hoofdstukken ingedeeld. Dikwijls worden zij, zoals bij de dubbele portretbuste, die in het Museum van Napels wordt bewaard, met de ruggen naar elkaar afgebeeld,³ de blik naar twee verschillende horizons gericht, en is er weinig oog voor wat hen verbindt. Maar al te gemakkelijk draagt Thucydides dan de zegepalm weg, terwijl Herodotus hoogstens als voorloper wordt gewaardeerd. Aan het eind van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw oogste Thucydides lof bij de historici, omdat hij de objectieve methode anticipeerde.⁴

De laatste vijftig jaar lijken de kansen te zijn gekeerd. Herodotus wordt geprezen om zijn prestaties op het terrein van de chronologie en als schrijver van integrale geschiedenis. Ook in de kring van antropologen geniet hij grote waardering wegens zijn onbevengene belangstelling voor vreemde volken en de wijze waarop hij met behulp van inheemse informanten gegevens verzamelde: *oral history* van het zuiverste water. Thucydides' ster is wat gedaald. Hij blijkt toch niet zo objectief als zijn eigen uitspraken doen vermoeden. Zijn prestaties op het terrein van de chronologie worden geringer geacht dan die van Herodotus. Thucydides beperkt zich tot de politieke en militaire geschiedenis, terwijl Herodotus het brede spectrum van de menselijke activiteit bestrijkt.

Drie recente publicaties stellen de antieke en de moderne publieke waardering voor beide geschiedschrijvers in een nieuw licht en zijn aanleiding tot deze bespreking: een vergelijkende studie (V. Hunter) en twee monografieën (K.H. Waters en W.R. Connor).⁵ Op twee punten, methode en historische verklaring, worden de drie publicaties vergeleken, om te besluiten met enkele opmerkingen over de publieksreceptie van de beide antieke auteurs.

Methode

Hunter geeft een tweevoudige rechtvaardiging van haar met enthousiasme geschreven, maar tamelijk 'verbiose' studie. Ten eerste: de vergelijking van Herodotus en Thucydides als tijdge-

noten en pre-Socratische denkers, die overeenkomstige concepten en methoden gebruikten. Ten tweede: toepassing van concepten uit de hedendaagse historiografie en de methodologie van de sociale wetenschappen op de antieke auteurs (Hunter p. 4). Zij beoogt met dit werk de methoden van Herodotus en Thucydides toegankelijk te maken voor de beoefenaren van de sociale wetenschappen en de wijsbegeerte (Hunter p. 10). De vergelijking beperkt zich tot twee punten: de historisch-kritische methode van beide auteurs en hun pogingen tot het formuleren van een historische verklaring. Hunter gaat steeds uit van Thucydides en bespreekt daarna Herodotus om iedere vooropgezette gedachte aan een lineaire ontwikkeling van de oudere naar de jongere auteur te onderdrukken (Hunter pp. 12-13).

In het eerste deel van haar studie, getiteld *The past: enquiry and interpretation* behandelt Hunter de werkwijze van Thucydides en Herodotus op het terrein van de Oude Geschiedenis, het verre verleden. Bij Thucydides lag de keuze van de te vergelijken passage voor de hand: de zogenaamde 'Archeologie' (Thucydides I, 1-19), waarin hij de oudste Griekse geschiedenis van koning Minos tot aan de vooravond van de Peloponnesische Oorlog samenvat. Bij Herodotus - en dat is al een veeg teken - moest de keuze betrekkelijk willekeurig zijn: gedeelten uit boek II over Egypte en zijn oudste geschiedenis. De conclusie luidt dat beide geschiedschrijvers gebruik maakten van dezelfde methoden van bronnenkritiek en argumentatie (Hunter p. 93 en p. 107). Die conclusie verrast, omdat de verschillen, die Hunter zelf ook noemt, groot en talrijk zijn. Herodotus noemt zijn bronnen, vergelijkt ze en tracht zijn conclusies te verifiëren. Thucydides noemt zijn bronnen gewoonlijk niet. Zijn vergelijkings- en verificatiemethode onttrekt zich aan onze waarneming (Hunter p. 100). Alleen in de 'Archeologie' maakt hij deze enigszins zichtbaar. Een voorbeeld: "Toen in deze oorlog (i.e. de Peloponnesische) Delos door de Atheners werd gezuiverd en de graven van de doden op het eiland werden geopend, bleek meer dan de helft van hen Cariërs te zijn, zoals men kon zien aan de met hen begraven wapenrustingen en aan de wijze, waarop zij nu nog hun doden begraven" (Thucydides I, 8).⁶ Bepaalde feiten of observaties gebruikt Thucydides als *tekmeria* (indicaties) die leiden tot zijn these: de bronnen van de macht in het verleden gelden ook nog voor het heden.

Bij Herodotus is het niet moeilijk de rangorde te ontdekken die hij aan zijn bronnen toekent. Waters geeft een duidelijk overzicht (Waters p. 90): in de eerste plaats komt autopsie,⁷ vervolgens getuigenissen van anderen, die geacht kunnen worden te weten, en ten slotte wat hij weet van horen zeggen. Bijvoorbeeld in II, 99 onderscheidt Herodotus duidelijk wat op eigen waarneming, redenering en 'onderzoek' (*historiè*) gebaseerd is van dat wat hij van de Egyptenaren heeft gehoord. Hunter meent echter ten onrechte dat Herodotus alleen zoveel vertrouwen stelde in de Egyptische priesters die zijn zegslieden waren, omdat zij geschreven bronnen konden tonen en leidt daaruit af dat Herodotus geschreven bronnen hoger waardeerde dan alle andere (Hunter p. 96). Op verschillende plaatsen in Herodotus' werk wordt echter aan de betrouwbaarheid van de ge-

schreven bronnen getwijfeld.⁸

De functie van de 'Archeologie' in het werk van Thucydides is het demonstrenen van een techniek van historische analyse (Hunter, p. 93, p. 101; Connor, p. 27). Zoals een Hippocratische arts de symptomen van een zieke observeert of een redenaar de aanwijzingen in een rechtszaak punt voor punt op hun bewijskracht toetst, zo zorgvuldig bestudeert Thucydides de *tekmèria* van het verleden. Thucydides heeft duidelijk de invloed van medici en sofisten ondergaan (Connor, p. 27). Als deze historisch-kritische methode slaagt op het moeilijk toegankelijke terrein van de Oude Geschiedenis, dan moet die ook wel succes hebben op het gebied van de contemporaine geschiedenis. De 'Archeologie' is zeker niet bedoeld als een beschrijving van het ontstaan van de menselijke beschaving zonder meer, maar als een analyse van de factoren, die werkzaam waren in het proces van cumulatie van macht dat ten slotte leidde tot de oorlog. Hunter wekt een verkeerde indruk als zij bij herhaling spreekt van Thucydides' 'history of civilization'.

De functie van de uitvoerige behandeling van geschiedenis en cultuur van Egypte, aangeduid als de Egyptische *logos* ('verhaal') die het gehele tweede boek van de *Historiën* vult, is in het werk van Herodotus een geheel andere. Hier is geen sprake van een programmatische of methodische uiteenzetting. De Egyptische *logos* is in menig opzicht uniek en kan niet model staan voor Herodotus' methode in de rest van zijn werk. Hier blijkt het belang van de ontstaansgeschiedenis van het werk van Herodotus. Hunter gaat ervan uit dat de Egyptische *logos* is geschreven, nadat Herodotus het plan voor zijn werk als geheel had geconcipieerd (Hunter, p. 91). Dit is in tegenspraak met de *communis opinio*, volgens welke de Egyptische *logos* juist één van de vroegst gecomponeerde bestanddelen van het hele werk is.⁹ Waarschijnlijk moeten we ons de publicatie van Herodotus' werk voorstellen als een reeks voordrachten van een zodanige lengte en gevarieerde inhoud dat de auteur er een gehoor mee wakker kon houden. Recent onderzoek (Waters, p. 55) onderscheidt achtentwintig *logoi*. Deze *logoi*-theorie doet geen afbreuk aan de eenheid van het werk. Het ordenend verband werd aangebracht door het hele werk te componeren als een antwoord op de vraag: wie was de oorzaak van de Perzische Oorlogen? Dat was: "... de man, van wie ik zelf weet, dat hij het eerst geweld tegen de Grieken heeft gebruikt" (Herodotus I, 5), namelijk koning Croesus.¹⁰ Terugredenerend vanaf dit eindpunt ging Herodotus de gebeurtenissen na die tot het Grieks-Perzische conflict hebben geleid. Wie bij Herodotus naar een bewust toegepaste methode zoekt moet vastlopen. De conclusie van Waters: "The historian is concerned with variety of method, rather than with 'patterns' of narrative (still less, patterns of events)" doet weldadig nuchter aan. Herodotus kiest voor het verhaal en huldigt het ideaal van zo volledig mogelijke informatie, ook als hij die informatie zelf onbetrouwbaar acht. Aan die instelling dankt een twintigste-eeuws lezerspubliek niet alleen fascinerende lectuur, maar ook waardevol materiaal voor de mentaliteitsgeschiedenis van de Oudheid.

Historische verklaring

In de historische verklaring, het aanwijzen van "the conditions making possible what actually happened"¹¹, schuilt de kiemcel van de historische interpretatie. Hoe hanteerden nu Herodotus en Thucydides de historische verklaring?

Hunter verkondigt triomfantelijk de sleutel te hebben ontdekt tot de historische verklaring die Herodotus en Thucydides gemeenschappelijk toepassen. Zij definieert deze als het begrip *process* en verstaat daaronder de ontwikkeling van die maatschappijvormen die macht over anderen uitoefenen: "The entire process involves *arche*, its achievement, consolidation (unity and growth), maintenance, and finally crisis (breakdown and decline)" (Hunter, p. 122 n. 5, vergelijk Hunter, p. 7 en p. 229). Beide auteurs beschrijven de gevaren die inherent zijn aan het uitoefenen van *archè* ('hegemonie') over andere staten. Beiden gebruiken hetzelfde theoretische kader (Hunter, p. 287). Zij hechten geen belang aan evenementen op zichzelf, maar zien deze als *stadia* in een *proces*, dat zich, wanneer het eenmaal op gang is gekomen, krachtens een inherente noodzakelijkheid onstuitbaar voltrekt (Hunter, p. 165). Het concept *process* doet mij sterk denken aan de dramatische stuwingslijn die het verloop van een tragedie weergeeft, compleet met expositie, motorisch moment, crisis, peripetie, afwikkeling en catastrofe. In menig opzicht is het een terugkeer naar F.M. Cornford, *Thucydides mythistoricus* (Londen 1907), die aandacht vroeg voor het tragische gedachtengoed bij Thucydides. Er is, volgens Hunter, bij Herodotus en Thucydides geen sprake van een lineaire verbinding tussen oorzaak en gevolg, maar van een cumulatief verloopend proces, dat wel een beginpunt, maar geen duidelijke oorzaak heeft (Hunter, p. 231).

Wat blijft er nu over van de trotse constatering in menig handboek dat Thucydides de grondslag voor de wetenschappelijke geschiedschrijving heeft gelegd door als eerste te onderscheiden tussen oorzaak en aanleiding? De klassieke plaats daarvoor is Thucydides I, 23,5-6:

"De oorlog begon, toen de Atheners en de Peloponnesiërs het dertigjarig verbond verbraken, dat zij gesloten hadden na de verovering van Euboea. De redenen (*aitias*) waarom zij dit verbraken en hun geschillen beschrijf ik eerst, opdat niet iemand ooit behoeft te vragen, waarom een zo hevige oorlog in Hellas uitbrak. De werkelijke, maar het minst onder woorden gebrachte oorzaak (*tèn alèthestatèn prophasin*) is naar mijn mening de stijgende macht van de Atheners, die de Spartanen beangstigde en naar de wapens deed grijpen".

Nader onderzoek naar het gebruik van de term *prophasis* in de Hippocratische geschriften toont eerder aan dat de causale kracht ervan beperkt is (Hunter, pp. 326-331). *Prophasis* is niet meer dan de aan een ziekte vooraf gaande gebeurtenis die het verloop van de ziekte bespoedigt, dus eerder een katalysator dan een primaire en noodzakelijke oorzaak. Connor wijst er in zijn behandeling

van de geciteerde passage terecht op (p. 126) dat niet het feit van de groei van de Atheense macht voor de tijdgenoten verborgen bleef, maar dat niet werd onderkend dat de groei van deze macht een proces van provocaties en reacties in gang zette, dat tot de uiteindelijke ondergang van Athene zou leiden.

Misschien wordt Hunters opvatting over *process* nog het duidelijkst als we naar Thucydides' pestbeschrijving kijken (Thucydides II, 47-54). De pest in Athene ontwricht de maatschappelijke orde. De stad, die kort daarvoor, namelijk in Pericles' beroemde *Rede voor de gevallen* (Thucydides II, 34-46) werd afgebeeld als op het toppunt van haar macht, toont nu de eerste scheuren, fysiek en moreel. Het uitbreken van de pest markeert de omslag in het lot van Athene. De neergaande lijn loopt daarna onafwendbaar door (Hunter, pp. 170-74, pp. 254-255).¹² Een duidelijke oorzaak wordt niet aangegeven, of het moest *Tychè* zijn, het lot, dat het rationele denken verlamt.

Voor Thucydides' werk heeft het concept *process* ongetwijfeld veel waarde. De vraag is echter of het in gelijke mate op het werk van Herodotus kan worden toegepast. In deel II van haar studie: *The process of history* vergelijkt Hunter Thucydides' verklaring van de successen van de Spartaanse veldheer Brasidas in Thracië (Thucydides IV, 78-135) met Herodotus' verklaring van Darius' terugtocht uit Scythië (Thucydides IV, 83-144). Lezers van vele generaties hebben zich verwonderd over het rooskleurige beeld dat de Athener Thucydides van de Spartaan Brasidas geeft. Wat bijvoorbeeld te denken van Thucydides IV, 81, 2-3: "... want al dadelijk bewoog hij (Brasidas) door zijn rechtvaardige en gematigde houding jegens de steden de meeste daarvan tot afval van Athene ...". Hunter maakt duidelijk (Hunter, pp. 121-122) dat Brasidas het beginpunt markeert van de desintegratie van het Atheense imperium, als het ware de katalysator, die het proces van ontbinding in gang zet. Het gaat dus niet om Thucydides' eigen oordeel over Brasidas, maar om de indruk die Brasidas bij de bondgenoten van Athene wekte en de gevolgen die dit had voor de ondergang van de Atheense *archè* (Connor, pp. 130-131).

Herodotus' verklaring van Darius' terugtocht uit Scythië is echter niet van gelijke portuur en biedt weinig informatie over Herodotus' werkwijze. Terecht merkt Waters op (p. 145), dat het verhaal over de Scythische expeditie blijkbaar uit een Darius vijandige bron afkomstig is en dat Herodotus geen moeite heeft gedaan om een consistent portret van Darius te tekenen.

Herodotus' werk kan men niet op dezelfde wijze analyseren als dat van Thucydides. Wie Thucydides leest, vindt in het deel het geheel. Wie Herodotus leest, zal steeds eerst het geheel in ogenschouw moeten nemen. Men kan niet één expeditie afzonderlijk bestuderen zonder de omvangrijkste als uitgangspunt te nemen: Xerxes' expeditie tegen de Grieken. De historische verklaring wordt bij Herodotus gevormd door het verhaal zelf.

Beloonde en doorkruiste verwachtingen

Herodotus en Thucydides mogen dan al met dezelfde problemen

van bronnenselectie en chronologie hebben geworsteld en gebruik hebben gemaakt van gelijksoortige associatieve redeneringen, zij richtten zich ieder tot een verschillend publiek. Dat verklaart de grote verschillen in hun werk. De laat-antieke traditie, volgens welke Herodotus te Olympia, Corinthe, Thebe en Athene uit zijn werk zou hebben voorgedragen, is weliswaar zwak, maar wordt bevestigd door het karakter van Herodotus' werk en door Thucydides' reactie daarop.

Herodotus had een groot publiek voor ogen, dat hij van de ene verbazing in de andere wilde voeren en 'eindeloos fascineren'. Niet voor niets noemt Waters Herodotus' *Historiën* het *Guinness book of records* van de Oudheid. Herodotus vermeldt opmerkelijk veel enige, eerste, grootste en wonderbaarlijkste feiten (Waters, p. 7, p. 40). Zijn werk moet een duidelijke amusements-functie hebben vervuld in een maatschappij zonder radio, film, televisie en video. Boeken speelden daarin nog een ondergeschikte rol. Weinig mensen hadden de kans een boek te lezen en, hoe men ook over de geletterdheid van de Griekse en speciaal de Atheense burgers mag denken (Hunter, pp. 324-325 vat de discussie hierover samen, vergelijk Waters, p. 14), niet allen konden lezen. Het publiek kreeg wat het verwachtte: een ratatouille van geografie, antropologie, natuurlijke historie en ... geschiedenis.

De functie die Herodotus' werk vervulde verklaart ook de eigenaardige structuur ervan met de vele uitweidingen, waardoor het geheel op een lidcactus lijkt (Hunter, p. 58, n. 8). 'Voetnoten' en 'errata' kregen een plaats als *excursus* in de tekst. Er is veel geschreven over Herodotus als godsdienstige figuur.¹³ Bij Herodotus vindt men op bijna iedere bladzijde een orakel, bij Thucydides komen slechts enkele orakels voor. Moeten we daaruit concluderen dat Herodotus religieuzer was dan Thucydides? Allerminst. Herodotus deed gewoon wat zijn publiek van hem verwachtte (Waters, p. 97, p. 108). Ook de morele kant van Herodotus' werk kan uit het publieksgerichte karakter ervan worden verklaard. Zijn verhalen bevatten geen diepzinnige zedenlessen. Zelfs het beroemde gesprek tussen Solon en Croesus (Herodotus I, 29-33) bevat niet meer dan algemene menselijke wijsheid, die aansluit bij de verwachtingen van het publiek: "rijkdom maakt niet gelukkig" en "roep geen 'hei!' voordat je over de brug bent" (Waters, pp. 112-113).

Hoezeer Herodotus ingesteld was op de orale presentatie van zijn werk - wat nog heel iets anders is dan orale compositie, begrippen die Hunter verwacht (Hunter, p. 259) - blijkt uit de vertelstructuur en ook uit het type historische verklaring dat hij gebruikt. Het vooraf vermelden van de afloop van een verhaal (bijvoorbeeld Herodotus I, 8: "... het moest nu eenmaal slecht aflopen met Kandaules ...") is kenmerkend voor een mondelinge voordracht. De luisteraar kent de hoofdlijnen van het verhaal al en zijn verwachtingen worden beloond (Hunter, pp. 191-192, pp. 293-295).

Thucydides doorkruist de verwachtingen van zijn publiek opzettelijk. Hij richt zich tot de intelligentsia, een klein pu-

bleik, dat wars is van spectaculaire verhalen. Hij schrijft niet om te worden aangehoord, maar om te worden gelezen. De polemiek met zijn voorganger, die hij eens te Olympia zou hebben beluisterd, is duidelijk:

"Misschien zal het ontbreken van het fabelachtige (*to mythōdes*) aan mijn geschiedwerk minder bekoorlijk zijn voor het oor. Maar wie een duidelijk beeld wil hebben van de gebeurtenissen en van wat zich overeenkomstig de menselijke natuur in de toekomst evenzo of ongeveer evenzo zal afspelen, zal het nut van mijn werk beseffen, en daarmee ben ik tevreden. Het is door mij geschreven niet als een pronkstuk om één keer aan te horen, maar als een bezit voor alle tijden" (Thucydides I, 22).

Thucydides contrasteert zijn werk met dat van de sofisten die het publiek met hun woordkraam epateren, met dichters en logografen (vertellers van *logoi*) (Thucydides I, 21,1). Zijn werk is geen wedstrijdstuk voor redenaars, maar een nuttig instrument voor *hommes d'affaires*, zoals hijzelf. Het is eerder gecomponeerd voor het oog dan voor het oor, minder om te luisteren, des te meer om te lezen. Het werkwoord dat Thucydides gebruikt om zijn activiteit weer te geven spreekt boekdelen: "Thucydides, een Athener, heeft de oorlog te boek gesteld ..." (Thucydides I, 1: *synegrapse*). Dit woord wordt gebruikt voor het samenstellen van handboeken over architectuur, geneeskunde, retorica en koken, zoals die in de vijfde eeuw opgang maakten (Hunter, p. 227, Connor, p. 248), boeken dus met een duidelijk utilitair doel.

Wie vormden het lezerspubliek van Thucydides? Externe informatie om die vraag te kunnen beantwoorden is, voor zover beschikbaar, nog nauwelijks onderzocht. Uit taal, stijl en inhoud van het werk zelf is echter ook veel af te leiden. Thucydides richt zich zeker niet tot de gemiddelde Atheense burger of 'de Grieken' in het algemeen, maar tot een verlicht, hoog ontwikkeld publiek, dat wantrouwend staat tegenover het populisme van de Atheense democratie, maar evenmin bereid is terug te keren tot de aristocratische verhoudingen van de Archaïsche tijd. Het is een publiek van lezers, die niet houden van cliché's en sentimentaliteit, die bereid zijn te worstelen met een weerbarstige stijl, die niet chauvinistisch Atheens zijn ingesteld en bereid zijn verhalen, goddelijke interventie en verstrooiende uitweidingen in te ruilen voor politieke analyse. Thucydides schreef een elitaire tekst (Connor, pp. 12-15, p. 239). Veel sterker dan Herodotus heeft Thucydides zich erop ingesteld dat zijn werk zou worden gelezen. Schrijven geeft meer mogelijkheden tot correctie van eerder ingenomen standpunten en tot commentaar dan spreken. Schrijven scheidt ook meer distantie. Wellicht heeft ook Thucydides' ballingschap een rol gespeeld en extra distantie geschapen. Hij kon niet, zoals Herodotus, voordrachten geven uit eigen werk.

Connor karakteriseert het werk van Thucydides (Connor, *passim*, vooral pp. 3-19 en pp. 231-250) als een 'revisionistische' en 'pro-

gressieve' geschiedschrijving. Thucydides herziet voortdurend zijn eigen standpunt en daagt zijn lezers uit dat eveneens te doen. Het is niet mogelijk zijn standpunt ten aanzien van zaken als godsdienst, imperialisme, democratie of zelfs van personen, zoals Pericles, Cleon, Brasidas en Nicias, uit zijn werk te destilleren. De evolutie van zijn opvattingen doorkruist steeds weer de verwachtingen van het lezerspubliek. Eén voorbeeld, van de vele die Connor noemt, moge volstaan, de bekende strijdvraag: is Thucydides optimist of pessimist? Meent hij dat staatslieden door van zijn werk kennis te nemen lering kunnen trekken uit de geschiedenis en in de toekomst de fouten van het verleden kunnen vermijden? (Connor, pp. 242-245). Het beroemde, deels hierboven geciteerde 'Metho-denkapitel' (Thucydides I, 22,4) ademt volgens Connor rationeel optimisme. Thucydides beschouwt zijn werk als nuttig, dus moet hij de overtuiging hebben dat de rede de menselijke handelingen kan beheersen. Het zogenaamde 'pestproemium' (Thucydides II, 48,3), de voorrede tot de pestbeschrijving, is veel minder optimistisch van toon. Over de oorzaken van de ziekte wenst Thucydides niet te speculeren. Hij volstaat met een beschrijving van het verloop van de ziekte en de symptomen, waaraan men de ziekte zou kunnen herkennen, als zij opnieuw mocht uitbreken. Hier, volgens Connor, geen optimisme meer, maar agnosticisme ten aanzien van de oorzaken van de ramp en pessimisme ten aanzien van de mogelijkheden om de ziekte, die model staat voor de oorlog als geheel, te bestrijden. Nog verder in pessimistische richting verschuift het beeld, als men de beschrijving van de burgeroorlog op Corcyra, de zogenaamde 'Pathologie van de *Stasis*' (Thucydides III, 82) leest: "Revolutie (*stasis*) bracht voor de steden veel rampen mee, die gebeuren en altijd weer zullen gebeuren, zolang de menselijke aard dezelfde blijft." Kennis van het verleden leidt niet tot beheersing, maar tot grotere wreedheden. De irrationele krachten verlammen het redelijk denken. Tot zover Connor.

Hoe overtuigend de opvatting van Connor over het 'revisionistische' karakter van Thucydides ten aanzien van andere punten ook is, men kan zich toch afvragen of juist op dit fundamentele punt niet sprake is van consistentie in de opvattingen van Thucydides. De drie genoemde passages stemmen wel degelijk met elkaar overeen in dit opzicht: het nut van de geschiedschrijving bestaat niet in een steeds toenemende beheersing van de gebeurtenissen op grond van de verworven kennis, maar in mentale voorbereiding door goede nota te nemen van de waarschuwendende symptomen (zo ook Connor, p. 31). Evenzo dienen de ziektegeschiedenissen in de Hippocratische *Epidemiëen* niet zozeer de diagnose of de therapie, als wel de prognose.¹⁴

De tekst van Thucydides noopt steeds tot zelfwerkzaamheid van de lezer, die zijn ingenomen standpunten moet herzien. Het beeld van Thucydides als de koele waarnemer en klinisch beschrijver is nu wel vergruisd. Detailstudies hebben gewezen op de onderhuids emotionele, poëtische kracht van zijn taalgebruik, terwijl voorheen het objectieve, 'wetenschappelijke' karakter van zijn taal werd benadrukt. De grootste kracht van Thucydides

schuilt niet in zijn expliciete commentaren, maar in de wijze, waarop hij de lezers meesleept in een schijnbaar emotioneel verslag en hun verwachtingen doorkruist.

Drie boeken

Waters boek is een nuttige, fris geschreven introductie tot het werk van Herodotus, die men in handen zou wensen van ieder die zich met Herodotus gaat bezighouden. Het heeft daarnaast ook de vakman veel te bieden. Mijn enige kritiek op de uitvoering betreft het ontbreken van een 'index locorum', die de gebruikswaarde van het boek nog aanmerkelijk zou verhogen.

Het boek van Connor is iets tussen een monografie en een commentaar in. Het houdt de indeling en volgorde van Thucydides' tekst aan. Het is een voortreffelijk hulpmiddel bij de interpretatie van grotere delen van Thucydides' werk, bijvoorbeeld wanneer men dit in vertaling leest. Detailinterpretaties vindt de filoloog in overvloed in de noten. Ook hier ontbreekt een 'index locorum', evenals een overzicht van de moderne literatuur. Het register is wel erg summier. Tal van belangrijke trefwoorden zoekt men tevergeefs. Het boek van Hunter is het omvangrijkst van de drie besproken werken. Het is voorbeeldig ontsloten door een glossarium, een uitvoerige bibliografie, 'index locorum' en uitgebreid register. Zes appendices bevatten een overzicht van de stand van het onderzoek op een aantal belangrijke deelgebieden. Een bezwaar is de wanverhouding tussen de hoeveelheid besproken tekst van Herodotus en Thucydides (enkele capita) en de stortvloed van beschouwingen en commentaren, die over deze teksten wordt uitgestort, niet zonder in herhalingen te vervallen. De opgeworpen vragen zijn zeer boeiend, de beantwoording blijft tamelijk vaag. Zij biedt inderdaad een overzicht van moderne geschiedtheoretische opvattingen, die echter, toegepast op Herodotus en Thucydides, voornamelijk in algemeenheden resulteren. De belofte dat beide geschiedschrijvers als pre-Socratische denkers zullen worden beschouwd wordt niet ingelost.

Het dubbelportret uit Napels geeft de situatie toch correct weer: Herodotus en Thucydides waren tijdgenoten, maar staan aan het begin van twee verschillende historiografische tradities.¹⁵ Zij richtten zich ieder tot een ander publiek.

Rijksuniversiteit Leiden

H.F.J. Horstmanshoff

Noten

1. A.D. Momigliano, "The historians of the classical world and their audiences: some suggestions", in: *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 8 (1978), pp. 59-75, behandelt het bewijsmateriaal voor Herodotus' publieke voordrachten en beschouwt ze als waarschijnlijk (p. 62).
2. W. Keller, *Da aber staunte Herodot*, Ned. vert.: *Hier stond zelfs Herodotus paf!*, Zwolle, z.j. ca. 1970, kan dienen als

- afschrikwekkend voorbeeld.
3. G. Richter, *The portraits of the Greeks I*, Londen 1965, p. 146 en p. 148.
 4. Overzicht van de *Forschungsgeschichte* van Thucydides bij: N. Marinatos, *Thukydides and religion*, Königstein/Ts., A. Hain 1981; zie ook: W. den Boer, "Herodotus' spiegel en Thucydides' pincet", in: *Theoretische Geschiedenis* 8 (1981), pp. 243-260.
 5. V. Hunter, *Past and process in Herodotus and Thucydides*, Princeton, New Jersey 1982; K.H. Waters, *Herodotos the historian, his problems, methods and originality*, Londen en Sydney 1985.; W.R. Connor, *Thucydides*, Princeton, New Jersey 1984.
 6. Hier en elders citeer ik de zojuist opnieuw uitgebrachte vertaling van M.A. Schwartz, *Thucydides, De Peloponnesische Oorlog*, Amsterdam en Baarn 1986². ISBN 9026307683.
 7. Bij zowel Hunter als Waters ontbreekt een verwijzing naar G. Schepens, "L'autopsie dans la méthode des historiens grecs du Ve siècle avant J.-C.", in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, 42 (1980), nr. 93. Waters citeert abusievelijk Schepens.
 8. Zie D. Lateiner in zijn zeer kritische bespreking van Hunter in: *Classical Philology* 80 (1985), p. 71.
 9. Vergelijk K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung I*, Berlijn 1967, pp. 104-475 en C.W. Fornara, *Herodotus, an interpretative essay*, Oxford 1971.
 10. Vergelijk B.A. van Groningen, "Over het ordenend verband in Herodotus' *Historiën*", in: id., *Over Hellas en Hellenen*, Amsterdam 1964, pp. 89-100 (oorspronkelijk verschenen in 1946). Het Herodotus-commentaar van Van Groningen (Leiden 1959) ontbreekt helaas in de bibliografieën van Hunter en Waters, waarin wel andere Nederlandstalige uitgaven figureren.
 11. W.B. Gallie, geciteerd bij Hunter, p. 143.
 12. Vergelijk mijn artikel in *Lampas* 17 (1984), pp. 440-442.
 13. W. den Boer, "Herodotus in het moderne onderzoek", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970), pp. 499-520, aldaar pp. 506-509.
 14. Vergelijk A. Krug, *Heilkunst und Heilkult*, München 1985, pp. 44-46.
 15. H. Strasburger, "Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung", in: *Studien zur alten Geschichte* II, ed. W. Schmitthenner en R. Zoepffel. Hildesheim en New York 1982, pp. 963-1016 (oorspronkelijk verschenen 1966), vergelijk W. den Boer, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984), pp. 499-516.